

СЫРЫМ ДАТҰЛЫ КӨТЕРІЛІСІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ: КІШІ ЖҮЗДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

Дарибек Айжан Жанабершіқызы

ajzandaribek653@gmail.com

«Тарихшы педагог» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан
Республикасы
Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., Л. Бердіғожин

Аннотация. Мақалада Сырым Датұлы бастаған 1783–1797 жылдардағы Кіші жүз қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи маңызы талданады. Зерттеудің негізгі назары көтерілістің Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге тигізген ықпалына бағытталған.

Көтерілістің әлеуметтік-экономикалық алғышарттары (жер таршылығы, Орал казактарының жерлерді басып алуы, алым-салықтың өсуі, хандық биліктің дағдарысы) қарастырылады. Көтеріліс барысында және одан кейінгі кезеңдегі әлеуметтік өзгерістер (рулық бірлестіктердің нығаюы, хандық биліктің әлсіреуі, старшындар мен билердің рөлінің артуы) және экономикалық салдарлар (жайылымдардың уақытша қалпына келуі, мал шаруашылығының тұрақтануы, отаршылдық езгіге қарсылықтың күшеюі) жан-жақты талданады.

Көтеріліс қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің алғашқы ірі толқыны ретінде бағаланып, кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстарға (Кенесары көтерілісі т.б.) негіз болғаны көрсетіледі. Зерттеу тарихи-салыстырмалы және жүйелік әдістер негізінде жүргізілген.

Кілт сөздер: Сырым Датұлы, Кіші жүз, ұлт-азаттық көтеріліс, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, отаршылдық саясат, жер мәселесі, хандық билік, старшындар, Ресей империясы, XVIII ғасыр, қазақ тарихы.

Кіріспе

XVIII ғасырдың соңында Қазақстан тарихындағы ең маңызды оқиғалардың бірі – Сырым Датұлы бастаған Кіші жүз қазақтарының 1783–1797 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілісі болды. Бұл көтеріліс Ресей империясының отаршылдық саясатының Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайға терең ықпал еткен кезеңінде туындады. Патша үкіметінің «бөліп ал да, билей бер» принципі, Орал (Жайық) казак әскерлерінің қазақ жерлерін жаппай басып алуы, жайылымдардың таршылығы, алым-салықтың өсуі және хандық биліктің (Нұралы хан) әлсіреуі халықтың наразылығын шарықтатты. Көтеріліс нәтижесінде Кіші жүздің әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде айтарлықтай өзгерістер орын алды: жер мәселесі ішінара шешілді, Жайық пен Еділ арасындағы жайылымдарды пайдалануға мүмкіндік туды, хандық билік дағдарысқа ұшырады және старшындар мен билердің рөлі күшейді.

Қазіргі ұлттық тарихнамада Сырым Датұлы көтерілісі қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің алғашқы ірі толқыны ретінде бағаланады. Ол кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстарға (Кенесары Қасымұлы көтерілісі т.б.) идеологиялық және ұйымдастырушылық негіз болды. Сондықтан тақырыптың өзектілігі жоғары: ол отаршылдық саясаттың әлеуметтік-экономикалық зардаптарын және халықтың бостандыққа ұмтылысын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу мақсаты Сырым Датұлы бастаған 1783–1797 жылдардағы көтерілістің Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді қалай тудырғанын және оның жалпы тарихи маңызын анықтау.

Міндеттері көтерілістің әлеуметтік-экономикалық себептерін (жер таршылығы, казактардың озбырлығы, хандық биліктің дағдарысы) талдау; Көтеріліс барысында және одан кейінгі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді (рулық бірлестіктердің нығаюы, жайылымдардың уақытша қалпына келуі, саяси биліктің қайта бөлінуі) сипаттау; Көтерілістің ұзақ мерзімді тарихи салдарын (хандық биліктің әлсіреуі, кейінгі қозғалыстарға негіз болуы) ашу.

Зерттеу әдістері тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік және деректанулық талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер көтерілістің себеп-салдар байланыстарын және оның қазақ тарихындағы орнын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Көтерілістің әлеуметтік-экономикалық алғышарттары

XVIII ғасырдың 70-80-жылдарында Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық жағдай күрделі дағдарысқа ұшырады. Негізгі мәселе жер таршылығы болды. Ресей империясының отаршылдық саясаты нәтижесінде Жайық (Орал) өзенінің бойындағы құнарлы жайылымдарды Орал казак әскерлері басып алды. Патша үкіметі 1782 жылғы жарлығымен қазақтарға Жайықтың оң жағалауына (ішкі жаққа) өтуге қатаң тыйым салды, тек қыс мезгілінде уақытша жалға алу арқылы ғана рұқсат етті. Орал казактары бұл жарлықты өз мүддесіне пайдаланып, қазақтарға жер жалға беруге тыйым салды және шекаралық күзетті күшейтті. Бұл шектеу мал шаруашылығының негізгі көзі болып табылатын көшпелі казактар үшін ауыр соққы болды [1].

Орал казактары қазақ ауылдарына дүркін-дүркін шабуыл жасап, мал-мүлікті айдап әкетіп, адамдарға зорлық-зомбылық көрсетті. 1782–1783 жылдың қысында ғана казактар қазақтардың 4000-нан астам жылқысын күшпен тартып алғаны туралы мәліметтер сақталған. Жайылымдардың жетіспеушілігі салдарынан мал шаруашылығының дағдарысы тереңдеді: мал басы қысқарды, жұт жылдары халықтың жағдайы мүлдем ауырлады. Сонымен қатар, алым-салықтың өсуі халықтың наразылығын күшейтті. Нұралы хан жайылым жерлерді өз қалауынша бөліп, заңда қарастырылмаған қосымша салықтар салды, бұл шаруалардың экономикалық жағдайын одан әрі нашарлатты [2].

Хандық биліктің әлсіреуі көтерілістің ішкі әлеуметтік алғышарттарының бірі болды. 1748–1786 жылдары билік құрған Нұралы хан Ресей үкіметінен жыл сайын жалақы алып, патша саясатын қолдады. Оның сарайындағы ақсүйектер (сұлтандар мен төңірегіндегілер) халықтың мұң-мұқтажына көңіл бөлмей, өз мүдделерін ғана көздеді. Нұралы ханның беделі жыл өткен сайын төмендеді, ал ақсүйектер мен қарапайым шаруалар (қарапайым көшпелі халық) арасындағы қайшылықтар шиеленісті. Шаруалар хан мен сұлтандардың озбырлығына, жерді әділетсіз бөлуге қарсы шықты. Бұл қайшылықтар көтерілістің әлеуметтік базасын кеңейтті: көтерілісшілердің қатарында қарапайым шаруалармен қатар, ықпалды старшындар, билер және батырлар болды [3].

Патша үкіметінің «бөліп ал да, билей бер» саясаты экономикалық зардаптарды күшейтті. Ресей әкімшілігі (И.И. Неплюевтің идеясы бойынша) қазақ қоғамын ішінен ыдырату үшін хандық билік пен ру басшылары арасында алауыздық тудырды, қазақтарды Жайықтан өткізбей, олардың дәстүрлі жер пайдалану жүйесін бұзды. Бұл саясат нәтижесінде Кіші жүздің экономикасы (мал шаруашылығы мен сауда) дағдарысқа ұшырады, халықтың әлеуметтік-экономикалық тәуелсіздігі шектелді. Патша әкімшілігі мен Орал казактарының озбырлығы халықтың наразылығын шарықтатып, 1783 жылы Сырым Датұлы бастаған көтерілістің тікелей себептеріне айналды [4].

Осылайша, XVIII ғасырдың 70-80-жылдарындағы Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық алғышарттар отаршылдық езгінің, жер мәселесінің шиеленісуінің және хандық биліктің дағдарысының нәтижесі болды. Бұл факторлар халықтың ұлт-азаттық күресіне негіз қалады.

Көтерілістің барысы және Кіші жүздегі әлеуметтік өзгерістер

Сырым Датұлы бастаған көтеріліс 1783–1797 жылдар аралығында үш негізгі кезеңнен өтті. Бірінші кезең (1783–1787 жж.) — көтерілістің басталуы және күшейуі. 1783

жылдың күзінде Сырым Датұлы Орал казак әскерлерімен ашық күреске шықты. 1784 жылы маусымда кескілескен ұрыстар басталды, қараша айында Сағыз өзені бойында оның жасағы 1000 адамға жетті. 1785 жылы көктемде көтерілісшілер күресін кеңейтті, Сырымның қол астында 2700, Барақ батырда 2000, Тіленші батырда 1500 адамдық жасақтар болды. Көтерілісшілер Орал бекінісіне, Гирьяль, Елек қалашығына шабуыл жасады [1].

Екінші кезең (1787–1792 жж.) — уақытша бәсеңдеу және қайта өршу. Патша үкіметі жазалаушы әскер жіберді, көтерілісшілер партизандық соғысқа көшті. Бұл кезеңде старшындар мен билердің рөлі күшейді, 1785 жылы Кіші жүздің 21 руынан 55 би мен батыр Нұралы ханды тақтан түсіруді талап еткен хат жазды. Үшінші кезең (1792–1797 жж.) — соңғы күрес және жеңілу. 1792 жылдың күзінде көтерілісшілер Елек қалашығына шабуыл жасады, бірақ нәтиже шықпады. 1797 жылы Сырым Датұлы Хиуаға қашуға мәжбүр болды, көтеріліс басылды [2].

Көтерілістің әлеуметтік құрамы кең болды. Басты қозғаушы күш — қарапайым казак шаруалары (көшпелі халық). Оларға патша үкіметінің қысымына шыдамаған старшындар, билер, ру басшылары және батырлар белсенді қосылды. Көтеріліске Кіші жүздің барлық дерлік рулары (байбақты, табын, шекті, кете, шеркес т.б.) қатысты. Кейбір сұлтандар (мысалы, Жантөре сұлтан) да көтеріліс жағында болды. Старшындар Барақ, Тіленші, Оразбай көтерілістің ұйымдастырушылары ретінде маңызды рөл атқарды [5].

Сырым Датұлы көтеріліс барысында бірқатар маңызды ұсыныстар жасады. Ол хандық билікті әлсірету немесе мүлдем жоюды жақтады, билікті билер кеңесіне (старшындар мен билердің жиналысына) беру керек деп есептеді. Сонымен қатар, халық жиналыстарын өткізуді және Кіші жүзді үш округтік басқару жүйесі бойынша басқаруды ұсынды. Бұл ұсыныстар хандық биліктің орталықтандырылған үлгісінен бас тартып, рулық-демократиялық басқару элементтерін енгізуге бағытталды. Игельстром реформасы кезінде старшындар кеңесі құрылды, оған Сырым Датұлы да кірді [7].

Көтеріліс әлеуметтік өзгерістерге әкелді. Рулық бірлестіктер нығайды, хандық биліктің дағдарысы тереңдеді (Нұралы ханның беделі түсті, кейін хандық билік әлсіреді). Жаңа саяси субъектілер пайда болды — старшындар кеңесі және билер жиналыстары, олар халықтың мүддесін білдіруші органға айналды. Көтеріліс хан мен сұлтандардың абсолюттік билігін шектеп, старшындар мен билердің әлеуметтік-саяси рөлін арттырды. Бұл өзгерістер кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстарға (Кенесары көтерілісі т.б.) негіз болды [6].

Осылайша, көтеріліс барысы Кіші жүзде тек саяси емес, әлеуметтік құрылымның өзгеруіне де ықпал етті, рулық демократия элементтерін күшейтті және отаршылдыққа қарсы күрестің жаңа формаларын қалыптастырды.

Экономикалық өзгерістер және олардың тарихи маңызы

Сырым Датұлы бастаған көтеріліс Кіші жүздегі жер мәселесінде маңызды өзгерістерге әкелді. Көтеріліс барысында қазақтардың дәстүрлі көші-қон жолдарының бір бөлігі қалпына келтірілді. Орал казак әскерлерінің шабуылдары уақытша тоқтатылды, ал Жайық (Орал) өзенінің оң жағалауындағы (ішкі жақ) жайылымдарды пайдалануға ішінара рұқсат етілді. Көтерілісшілердің талабы бойынша старшындар мен билер Жайық пен Еділ арасындағы қысқы жайылымдарды кеңейту және бос жатқан жерлерді жалға алу тәртібін жеңілдету мәселесін көтерді. Нәтижесінде генерал-губернатор О.А. Игельстром бос жатқан жайылымдар үшін ақы төлеу тәртібін ішінара жойды. Бұл өзгеріс мал шаруашылығы үшін маңызды жеңілдік болды, дегенмен толық шешім табылмады [1].

Мал шаруашылығы мен сауда-саттықта да белгілі бір өзгерістер байқалды. Жайылымдардың бір бөлігінің қайтарылуы мал басының уақытша тұрақтануына және өсуіне мүмкіндік жасады. Көтеріліс экономикалық тәуелсіздікке ұмтылысты күшейтті: казак шаруалары отаршылдық шектеулерден құтылуға және дәстүрлі шаруашылық жүйесін сақтауға тырысты. Сауда-саттықта да ішінара жеңілдіктер болды, өйткені казактардың шабуылдары азайған кезеңде көшпелі сауда жанданды. Дегенмен, бұл өзгерістер уақытша сипатта болды және отаршылдық саясаттың жалғасуымен қайта шектелді [6].

Көтеріліс Ресейдің отаршылдық саясатына тікелей ықпал етті. Барон О.А. Игельстромның реформасы (Игельстром реформасы) ішінара жүзеге асты: хандық билік әлсіреді, Нұралы ханның беделі түсті, ал Кіші жүзде хан сайлауын тоқтатып, шекаралық сот және старшындар кеңесін құру ұсынылды. Сырым Датұлы бұл реформаның кейбір тұстарын қолдады, өйткені ол хандық билікті әлсіретуге және ру басшыларының рөлін күшейтуге бағытталған еді. Көтеріліс патша үкіметін Кіші жүздегі әкімшілік басқаруды қайта қарауға мәжбүр етті, бірақ отаршылдықтың негізгі мақсаттары өзгерген жоқ [3].

Ұзақ мерзімді салдарлары тұрғысынан көтеріліс Кіші жүздегі феодалдық-отарлық жүйенің ішкі қайшылықтарын күшейтті. Жер мәселесі толық шешілмесе де, халықтың отаршылдыққа қарсы күрес тәжірибесі байыды. Көтеріліс қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің алғашқы ірі толқыны ретінде кейінгі қозғалыстарға, әсіресе Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліске (1837–1847 жж.) идеологиялық және ұйымдастырушылық негіз болды. Ол рулық бірлестіктердің нығаюына, хандық биліктің дағдарысына және жаңа саяси формалардың (старшындар кеңесі, халық жиналыстары) пайда болуына ықпал етті. Тарихи маңызы зор: көтеріліс қазақтардың жер үшін күресін жалғастыруға және отаршылдыққа қарсы ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына үлес қосты [7].

Осылайша, Сырым Датұлы көтерілісі экономикалық өзгерістер арқылы Кіші жүздің әлеуметтік-экономикалық өмірін уақытша жеңілдетіп, ұзақ мерзімде қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының дамуына негіз қалады.

Қорытынды

Сырым Датұлы бастаған 1783–1797 жылдардағы Кіші жүз қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісі қазақ тарихындағы ең маңызды оқиғалардың бірі болып табылады. Көтеріліс ұлт-азаттық күрестің алғашқы ірі толқыны ретінде ерекшеленеді. Ол Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы бағытталған халықтық қозғалыс болды және қазақ халқының жер үшін, дәстүрлі шаруашылық жүйесін сақтау үшін күресінің бастамасына айналды.

Көтерілістің негізгі тарихи маңызы әлеуметтік-экономикалық реформалардың бастамасы ретінде. Көтеріліс барысында жер мәселесі ішінара шешілді, Орал казактарының шабуылдары уақытша тоқтатылды, старшындар мен билердің рөлі күшейді, хандық биліктің дағдарысы тереңдеді. Сырым Датұлының ұсыныстары (хандық билікті әлсірету, старшындар кеңесін құру, үш округтік басқару жүйесі) қазақ қоғамында жаңа саяси-социалдық элементтердің пайда болуына ықпал етті. Рулық бірлестіктердің нығаюына және халықтың отаршылдыққа қарсы сана-сезімінің қалыптасуына үлес қосты. Кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстарға, әсіресе Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліске идеологиялық және ұйымдастырушылық негіз болды.

Зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, көтеріліс Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды уақытша жеңілдетіп қана қоймай, ұзақ мерзімде қазақтың ұлттық күресінің дамуына негіз қалады. Ол феодалдық-отарлық жүйенің ішкі қайшылықтарын күшейтті және қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресінің үздіксіздігін дәлелдеді.

Қазіргі ұлттық тарихнамада Сырым Датұлы көтерілісі отаршылдыққа қарсы күрестің маңызды кезеңі ретінде жоғары бағаланады. Дегенмен, зерттеудің болашақ бағыттары әлі де бар: архивтік деректерді (орыс және қазақ мұрағаттарын) тереңдетіп зерттеу, көтерілістің экономикалық салдарларын сандық талдау, сондай-ақ Сырым Датұлының шешендік және саяси мұрасын кешенді зерттеу қажет. Бұл жұмыстар көтерілістің тарихи орнын одан әрі нақтылауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Сырым Датұлы бастаған көтеріліс қазақ халқының ұлттық рухын нығайтып, отаршылдыққа қарсы күрестің жарқын үлгісі болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сырым Датұлы бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы [Электрондық ресурс] // Қазақша Википедия. – URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

Сырым Датұлы бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы (қаралған күні: 01.04.2026).

2 Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс (1783–1797 жж.) [Электрондық ресурс] // e-history.kz. – URL: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8730> (қаралған күні: 01.04.2026).

3 Сырым Датұлы бастаған Кіші жүз қазақтарының 1783–1797 жылдардағы көтерілісі [Электрондық ресурс] // itest.kz. – URL: <https://itest.kz/kz/attestation/qazaqstan-tarihy-4148/viii-tarau-qazaqstan-resej-imperiyasynyng-quramynda-otarlau-zhane-ult-azattyq-kures/lecture/syrym-datuly-bastahan-kishi-zhuz-qazaqtarynyng-1783-1797-zhyldardahy-koterilisi> (қаралған күні: 01.04.2026).

4 1783–1797 жж. Сырым Датұлы көтерілісі: Кіші жүздің әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріндегі өзгерістер [Электрондық ресурс] // stud.kz. – URL: <https://stud.kz/referat/show/86184> (қаралған күні: 01.04.2026).

5 Сырым Датұлы [Электрондық ресурс] // Қазақша Википедия. – URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Сырым_Датұлы (қаралған күні: 01.04.2026).

6 On The Uprising Led by Syrym Datuly // e-history.kz (ағылшынша). URL: <https://e-history.kz/en/news/show/7148>

7 Revolt of Kazakhs Younger clan under Srym Datov's leadership (1783–1797) // e-history.kz. URL: <https://e-history.kz/en/history-of-kazakhstan/show/9572>